

Νεότερα στοιχεία για την τοπογραφία της βορειοδυτικής Αρκαδίας*

Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου

This paper presents new evidence provided by the rescue excavations of the 6th Ephorate of Antiquities during the last years as well as by the preliminary survey in the north-western part of Arcadia (the modern district of Kalavryta). This evidence concerns new topographical information: previously unknown cemeteries in the region of Trechlo and Skepato presuppose the existence of important settlements, as well as several new sites discovered elsewhere in the whole region. Furthermore, the discovery of a previously unknown temple site is of great importance. A part of this research deals with the road network. Three main roads connected the most important towns of north-west Arcadia: Psophis, Kleitor and Kynaitha. Some passages and paths are also traced in the same district.

Surface sherds of archaic, classical, Hellenistic and Roman periods as well as selected finds from the rescue excavations add further information.

Αφορμή για την ενασχόλησή μας με την αρχαία τοπογραφία της βορειοδυτι-

---

* Ευχαριστώ θερμά τον Διευθυντή της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Μιχάλη Πετρόπουλο, ο οποίος μου παραχώρησε, απλόχερα όπως πάντα, την άδεια για μελέτη και δημοσίευση του ανασκαφικού και φωτογραφικού υλικού της σωστικής ανασκαφής στο Τρεχλό Καλαβρύτων και τις κάθε είδους διευκολύνσεις που μου παρείχε για τις ανάγκες της δημοσίευσης αυτής. Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Γ. Πίκουλα, ο οποίος με παρότρυνε να παρουσιάσω το θέμα αυτό στο συνέδριο για την Αρχαία Αρκαδία. Εδώ επιχειρείται μια πρώτη παρουσίαση του υλικού, το οποίο αποτελεί μέρος της υπό εκπόνησης διδακτορικής μου διατριβής. Ο αρχαιοφύλακας Χρήστος Τεμπέλης ήταν ο ακούραστος και πάντα πρόθυμος συνεργάτης, τον οποίο θα ήθελα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή για τις ποικίλες και σημαντικές πληροφορίες που συγκέντρωνε και μου παρείχε, ως άριστος γνώστης της περιοχής. Ευχαριστίες οφείλονται, τέλος, στις υπομηχανικούς της Εφορείας Λαμπρινή Σταυροπούλου και Γεωργία Παπούλια, στη σχεδιάστρια Μαρία Γκολφινόπουλου, στην αρχαιοφύλακα Αθανασία Γουλιάμη καθώς και στη δακτυλογράφο Βασιλική Χριστοπούλου.

κής Αρκαδίας αποτέλεσε το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια είναι σε εξέλιξη ένα πρόγραμμα ανάδειξης της αρχαίας Ψωφίδος. Το πρόγραμμα άρχισε το 1998, ενώ μέχρι τότε δεν είχε γίνει καμία συστηματική έρευνα. Το 1999 πραγματοποιήθηκε μικρής διάρκειας επιφανειακή έρευνα και το 2001 άρχισαν οι εργασίες μέσα από το Ειδικό Πρόγραμμα Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΕΠΤΑ).¹ Η οχύρωση, που είναι ορατή κατά το μεγαλύτερο μήκος της, τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, τα νομίσματα, που κατά καιρούς παραδίδονται στην Εφορεία από τους κατοίκους της περιοχής, και τα λίγα ευρήματα που προέρχονται από την Ψωφίδα,² ήταν οι μάρτυρες της πόλης αυτής. Δημιουργήθηκε έτσι επιτακτική ανάγκη για συστηματικότερη μελέτη. Στην παρουσίασή μας δεν θα επεκταθούμε ιδιαίτερος στα θέματα της τοπογραφίας της πόλης της Ψωφίδος, δεδομένου ότι υπάρχει ήδη σχετική αναφορά.³ Δεν θα ήταν δυνατόν, όμως, να μελετάται η πόλη ανεξάρτητα από το ευρύτερο περιβάλλον της και τις σχέσεις της με τις γύρω από αυτήν πόλεις και θέσεις της Αζανίδος Χώρας. Στο πλαίσιο της έρευνάς μας παραθέτουμε τα στοιχεία που έχουν προκύψει είτε μέσα από σωστικές ανασκαφές είτε από αυτοψίες και περιηγήσεις στην ευρύτερη περιοχή.

Η Ψωφίς "...ἔστιν μὲν ὁμολογούμενον καὶ παλαιὸν Ἀρκαδῶν κτίσμα τῆς Ἀζανίδος...".⁴ Βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της Αρκαδίας, στη συμβολή τριῶν ποταμῶν, του Νουσαιῖτικου στα Δ, του Λειβαρτζινού-Αροάνιου στα ΒΑ και του Βερτσιώτικου-Σειραιῖκου στα Α-ΝΑ. Σε αυτή τη συμβολή-συνάντηση των ποταμῶν αναπτύχθηκε η αρχαία πόλη. Υπήρξε μια από τις πιο

1. Το 1998 άρχισε ένα πρόγραμμα ανάδειξης της πόλης χάρις στην προσπάθεια του τότε Προϊστάμενου της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και νυν Γενικού Διευθυντή Αρχαιοτήτων κ. Λάζαρου Κολώνα και του Πολιτιστικού Συλλόγου "ΕΡΥΚΙΝΗ ΑΦΡΟΔΙΤΗ". Περισσότερα στοιχεία για την πόλη έχουν προκύψει από τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν τα επόμενα χρόνια και συνεχίζονται και σήμερα μέσα από το Ειδικό Πρόγραμμα Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΕΠΤΑ). Οι εργασίες εντάχθηκαν στο Πρόγραμμα αυτό χάρις στο ενδιαφέρον του Προϊσταμένου της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Μιχάλη Πετρόπουλου. Για τις εργασίες του 1998 και 1999 βλ. Αλεξοπούλου 2003. Για τις εργασίες του 2001 βλ. στον παρόντα τόμο το άρθρο του Μ. Πετροπούλου.

2. Όπως π.χ. χάλκινη λαβή (Rolley 1963, 472), πήλινες προτομές, πήλινα ειδώλια, λήκυθοι, μικκύλα σκυφίδια. (Στοιχεία αρχείου Εφορείας.) Τα ευρήματα παρεδόθησαν από τον Θ. Τακτικό, κάτοικο Τριποτάμων, το 1953 και είναι καταγεγραμμένα στον κατάλογο Πηλίνων του Μουσείου Πατρών (αφ. ευρ. 571-587).

3. Αλεξοπούλου 2003.

4. Πολύβ. 4.70.3. Απολλ. 11.5.4. Στρ. 8.2.3-3.1. Στέφ. Βυζ., Εθνικών, λ. Ψωφίς, 704-5. Παπανδρέου 1887, 14-28. Παπανδρέου 1906, 230-2. Παπανδρέου α.χ, 56-9. Παπαχατζής 1980, 270-6. Παπανδρέου 1920, 139-46. Leake 1968², 241-51. Πίκουλας 1981-82, 269-81. Πετρόπουλος 1985.

σπουδαίες πόλεις της Αζανίας⁵ και στο σταυροδρόμι πολλών οδών. (Χάρτης 1, αρ. θέσης 1)

Τον 5ο αι. π.Χ. στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, όλοι οι Αρκαάδες μάχονται κατά των Αθηναίων.⁶ Πιθανώς και οι Ψωφίδιοι συμπράττουν με τους υπόλοιπους Αρκαάδες, αν και δεν αναφέρονται από τον Θουκυδίδη. Στα Λεύκτρα συμπολεμούν με τους Σπαρτιάτες κατά των Θηβαίων.⁷ Στα κυριότερα πολεμικά γεγονότα της Ελληνιστικής περιόδου η Ψωφίς συμμετέχει τόσο ως μεμονωμένη πόλη-κράτος όσο και από κοινού με τις άλλες Αρκαδικές πόλεις. Στα 219 π.Χ. ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας καταλαμβάνει την Ψωφίδα και στη συνέχεια την παραδίδει στον Άρατο και την Αχαϊκή Συμπολιτεία. Οι πληροφορίες για τη Ρωμαϊκή εποχή που αφορούν την πόλη είναι ελάχιστες. Κατά τον Α. Ριζάκη⁸ η Ελλάδα δεν μεταβλήθηκε αμέσως σε ρωμαϊκή επαρχία, αλλά λειτούργησε υπό ένα καθεστώς ιδιόμορφης ελευθερίας, που δεν ήταν βέβαια απόλυτη, καθώς βρισκόταν υπό την επίβλεψη του ανθυπάτου της Μακεδονίας. Τονίζει ότι η περίοδος χαρακτηρίζεται όχι μόνο από την απουσία αρχαιολογικών καταλοίπων, αλλά και από τη διακοπή της νομισματοκοπίας και των εμπορικών συναλλαγών. Ο πληθυσμός των πόλεων μειώνεται και τα αστικά κέντρα αγροτοποιούνται. Κατά την πρώιμη Πρωτοβυζαντινή περίοδο, σταδιακά επικρατεί ο χριστιανισμός στην περιοχή, όπως και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, που έκτοτε ακολουθεί τις τύχες του βυζαντινού κράτους.⁹ Αργότερα οι επιδρομές του Γότθου και Αρειανού Αλάριχου δημιουργούν σημαντικά προβλήματα στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή της.¹⁰ Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας σημειώνονται πολλές καταστροφές και το αρχαίο οικοδομικό υλικό χρησιμοποιείται για την ανοικοδόμηση της Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου. Επι πλέον ο σύγχρονος οικισμός Τριποτάμων καταλαμβάνει μέρος της αρχαίας πόλης και ο ομαλός χώρος εντός των τειχών παραδίδεται στη γεωργική και κτηνοτροφική εκμετάλλευση.¹¹ Η συνεχής χρήση του χώρου αλλοίωσε την εικόνα του και δυσχέρανε τον εντοπισμό και την ταύτιση των μνημείων της.

Οι τρεις κύριες πύλες που έχουν ήδη εντοπισθεί, συνδέονται με ισάριθμους σημαντικούς δρόμους που ένωναν την Ψωφίδα με άλλα σημαντικά κέντρα της Πελοποννήσου. Την πορεία των δρόμων, καθώς και ορισμένων διακλαδώσεών τους, εντοπίσαμε κυρίως με πεζοπορία.

5. Για το έθνος των Αζάνων και τη χώρα τους βλ. Πίκουλας 1981-82.

6. Θουκ. 2.9.2.

7. Θουκ. 5.57.

8. Βλ. Ριζάκης 1987-88, 2 κ.ε.

9. Πετρόπουλος 1999, 45.

10. Χρυσός 1981-82, και Βελισάριος 1991.

11. Αλεξοπούλου 2003, 173.

Η δυτική πύλη εντοπίστηκε κοντά στην κοίτη του ποταμού Ερυμάνθου.¹² Από αυτήν εκκινεί ένας κύριος δρόμος (Χάρτης 2, Δ1), που διασταυρώνεται στους δυτικούς πρόποδες της οροσειράς του σημερινού Αστρά με άλλον που κατευθύνεται προς τον Λασσιώνα και την Πισάτιδα. (Χάρτης 2, Δ2) Ο δρόμος αυτός συνεχίζει προς δυσμάς και θα πρέπει να διέρχεται δυτικά της πόλης του Οπούντος, που ανήκει στην Ακρώρεια. Από το σημείο αυτό ένα παρακλάδι του κάμπτεται προς Βορράν και θα πρέπει να έφθανε στην αρχαία Τρίτεια,¹³ ενώ η προς Δυσμάς πορεία του καταλήγει στην αρχαία Ήλιδα.¹⁴ (Χάρτης 2, Δ3)

Η βορειοανατολική πλευρά του τείχους της Ψωφίδος στη θέση 'Πόρτες', εκεί όπου υπάρχει και η ανατολική πύλη,¹⁵ δηλώνει τον κύριο οδικό άξονα που συνδέει την Ψωφίδα με τον Κλείτορα,¹⁶ τους Λουσούς¹⁷ (Χάρτης 1, αρ. θέσης 22) και την Κύναιθα προς τα ανατολικά. Ένα τμήμα του ακολουθούσε τον ρου του Λειβαρτζινού-Αροάνιου ποταμού και άλλο ταυτίζεται με τη σημερινή επαρχιακή οδό που οδηγεί προς Καλάβρυτα. (Χάρτης 2, Δ4) Από τον κύριο αυτόν άξονα, που οδηγεί προς Κλείτορα, Λουσούς και Κύναιθα είχαμε υποθέσει ότι θα πρέπει να ξεκινούσε ένας ακόμα αρχαίος δρόμος, που θα οδηγούσε προς το αρχαίο Λεόντιο.¹⁸ Την υπόθεσή μας αυτή επιβεβαιώσαμε επιτόπου ακολουθώντας ένα παλιό μονοπάτι, το οποίο ξεκινά από τον κύριο άξονα που οδηγεί προς Κλείτορα και Λουσούς, διέρχεται αριστερά του χωριού Λεχούρι (Χάρτης 2, Δ5), διασχίζει τις νοτιοδυτικές υπώρειες του βουνού Προφήτης Ηλίας στα δεξιά και την όχθη του χειμάρρου Βούλιακα αριστερά και συνεχίζει προς τα βόρεια μέσα από τις θέσεις Κεφαλόβρυσο, Κορδέλες ή Στροφές, Ράχη, Αλώνια, Αφροξυλιά, Άνω Βλασία και καταλήγει στο λόφο Καστρίτσι, τα ερείπια του οποίου ταυτίζονται με το αρχαίο Λεόντιο.¹⁹ (Χάρτης 1, αρ. θέσης 2, και Χάρτης 2, Δ6) Κατά τον Γ. Πίκουλα ένας δρόμος ξεκι-

12. Αλεξοπούλου 1999, υπό έκδοση.

13. Παπαχατζής 1980, 132.

14. Η πορεία αυτού του δρόμου δεν έχει επιβεβαιωθεί σε όλο το μήκος του. Για την ύπαρξή του γίνεται αναφορά και από τον Γ. Πίκουλα. Για το θέμα βλ. Pikoulas 1999β, 248 κ.ε.

15. Παπανδρέου 1920, 130.

16. Ο οδικός αυτός άξονας, που οδηγούσε στον Κλείτορα, κατέληγε στη δυτική πύλη. Για το θέμα βλ. Πετριτάκη 1996.

17. Το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο ανέσκαψε το 1898 και 1899 το ιερό της Αρτέμιδος Ημερασίας υπό τη διεύθυνση των W. Reichel και A. Wilhelm. Από το 1981 ξανάρχισε η συστηματική ανασκαφή υπό τη διεύθυνση της κ. V. Mitsopoulos-Leon μέχρι το 2001 και έκτοτε υπό τη διεύθυνση του κ. G. Ladstätter.

18. Πρόκειται για το Λεόντιο της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Μερικοί μελετητές τοποθετούν την πόλη αυτή στο σημερινό χωριό Λεόντιο (Γουρζούμισσα). Για το θέμα βλ. Παπαχατζής 1980, 132 κ.ε.

19. Yalouris 1959, 620. Rizakis 1995, 308.

νούσε από τον Κλείτορα και διαμέσου του αυχένα του Πριολίθου έφθανε στην κοιλάδα του Ερασίνου (Βουραϊκού) ποταμού, στην Κύναιθα και συνέχιζε βορειότερα προς την Αχαΐα.²⁰ (Χάρτης 2, Δ9) Το κομμάτι αυτό του δρόμου θα πρέπει να συναντάται ή να αποτελεί τη συνέχεια εκείνου που έχει διερευνησει ο Μ. Πετρόπουλος. Πρόκειται για το δρόμο που έχει ως αφητηρία το Αίγιο, κατευθύνεται προς Ν-ΝΔ, διέρχεται από την Τραπεζά (Κούμαρη), Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) και φτάνει στους Λουσούς.²¹ (Χάρτης 2, Δ9) Δεξιά του χωριού Λεχούρι ακολουθήσαμε ένα άλλο μονοπάτι, το οποίο διαμέσου των θέσεων Μάνη, Αγ. Μαρίνα, Κρύα Βρύση οδηγεί στο Μάνεσι.²² (Χάρτης 2, Δ7) Κατά τον Γ. Πίκουλα από το Λεχούρι ξεκινά και ένα μονοπάτι και δια των θέσεων Γαύρος, Αλογόραχη, Καπρίβαινα φθάνει στην Κέρτεζη. (Χάρτης 2, Δ8)

Από τη βορειοδυτική πύλη του Κλείτορος²³ (Χάρτης 1, αρ. θέσης 3) ακολουθήσαμε ένα μονοπάτι με κατεύθυνση προς Β και τις δυτικές υπώρειες του βουνού Προφήτης Ηλίας. Διέρχεται από το δάσος των δρυών του συνοικισμού Λεύκης Σιγουνίου²⁴ (Χάρτης 1, αρ. θέσης 4), παραπλεύρως της θέσης Ρημοκλήσι κοντά στην πηγή του ποταμού Ζούγρα. Το μονοπάτι ακολουθώντας κατευθύνεται προς τις δυτικές υπώρειες άλλου βουνού, που ονομάζεται επίσης Προφήτης Ηλίας και ανήκει εδαφικά στο δημοτικό διαμέρισμα Σιγουνίου Δήμου Καλαβρύτων και καταλήγει στο λεκανοπέδιο των Λουσών, όπου και η ομώνυμη αρκαδική πόλη.²⁵ (Χάρτης 2, Δ10) Μια άλλη διαδρομή έχει ανιχνεύσει ο Γ. Πίκουλας (Χάρτης 2, Δ12), περίπου παράλληλη με τη Δ10, η οποία ξεκινάει βόρεια του Κλείτορα και δια μέσου των θέσεων Άνω Κλειτορία, Καρνέσι, Σιγούνι καταλήγει στους Λουσούς.²⁶ Η κύρια σύνδεση Κλείτορος – Λουσών, κατά το μελετητή, γίνεται από τα ανατολικά από τη διάβαση των Καστριών,²⁷ επειδή η γεωμορφολογία είναι ομαλή.

Από τη νοτιοδυτική πύλη της Ψωφίδος μια άλλη αρτηρία έφθανε στη Θέλουσα,²⁸ μέσω του Αφροδισίου Όρους.²⁹ (Χάρτης 2, Δ13) Ο οδικός αυτός ά-

20. Πίκουλας 1999α.

21. Petropoulos 2002, 156-7.

22. Βλ. παρακάτω.

23. Πετριτάκη 1996, 84.

24. Πετρόπουλος 1984.

25. Πάνω από το ιερό της Αρτέμιδος Ημερασίας στο λόφο του Προφήτη Ηλία και στο συνοικισμό Χαμάκου ο Μ. Πετρόπουλος εντόπισε την ακρόπολη της πόλης των Λουσών. Για το θέμα βλ. Πετρόπουλος 1984, 104, και Πετρόπουλος 1985, 63 κ.ε.

26. Πίκουλας 1999α, 138.

27. Πίκουλας 1999α, 138.

28. Παπαχατζής 1980, 275, και ειδικότερα υποσ. 3.

29. Στη θέση Άγιος Πέτρος στο Αφροδίσιο Όρος η Χρ. Καρδαρά έχει ανασκάψει ιερό, το οποίο ταυτίζει με το ιερό της Ερυνικής Αφροδίτης, βλ. Καρδαρά 1988. Ο Μ. Πετρόπουλος έχει υποθέσει ότι το ιερό, το ανασκαφέν από την Χρ. Καρδαρά, δεν πρέπει να είναι της

ξονας θα πρέπει να διακλαδιζόταν στις Σειρές και δια των θέσεων Ίσωμα, ΝΔ υπώρειες λόφου Αλωνάκια, κάμπος Πάου³⁰ (Σκουπιτσιού), νότιες υπώρειες λόφου Ξυλοβόλι (μεταξύ Προφήτη Ηλία και του σημερινού χωριού Πεύκου), Άγιος Αθανάσιος Αμυγδαλιάς (Μαμαλούκα) θα κατέληγε στην Κλειτορία και στην επάνω κοιλάδα του Λάδωνος.³¹ (Χάρτης 2, Δ13) Στην κορυφή του λόφου Άγιος Αθανάσιος, πρόβουνο του βουνού Προφήτης Ηλίας, υπάρχουν δύο πλατώματα που δεν ξεπερνούν τα 60 μ. σε μήκος και τα 20 μ. σε πλάτος. Από το λόφο αυτόν ελέγχεται η κοιλάδα του Λάδωνος, μια από τις πιο γραφικές τοποθεσίες του Καλαβρυτινού χώρου, που από τα βορειοανατολικά του έχει άμεση οπτική επαφή με τον Κλείτορα. (Χάρτης 1, αρ. θέσης 3) Τα δύο πλατώματα έχουν υψομετρική διαφορά 4-5 μ. Στο άνω πλάτωμα σώζεται θεμέλιο μεγάλου οικοδομήματος, διεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ, για το οποίο ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι είναι μήκους 30 μ., πλάτους 10 μ. και ότι πιθανώς ανήκει σε βυζαντινή Μονή.³² Αλλά το σωζόμενο θεμέλιο είναι ασφαλώς αρχαίο και οι λιθόπλινθοί του έχουν λειασμένη την άνω επιφάνειά τους. Ο Γ. Πίκουλας θεωρεί ότι ο λόφος αυτός είναι μια εκ των τριών οχυρών θέσεων του Κλείτορος, που εντάσσονται στο αμυντικό του δίκτυο και τοποθετεί σε αυτόν το ιερό της Κορίας Αθηνάς.³³ Κατά την αυτοψία μας περισυνελέγησαν όστρακα γεωμετρικής εποχής³⁴ και ένα τμήμα πήλινης μορφής, πιθανώς γυναικείας.

Από το χωριό Αμυγδαλιά, που είναι κτισμένο στις δυτικές υπώρειες του παραπάνω λόφου, προέρχονται δύο σύνολα νομισμάτων, που βρίσκονται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών: το πρώτο περιλαμβάνει πέντε ασημένια νομίσματα (Βοιωτίας, Αχαϊκής Συμπολιτείας, Κλειτορίας και Άργους) και το δεύτερο εννέα χάλκινα νομίσματα (Θυρρείου Ακαρνανίας, Κορίνθου, Φλιούντος, Αιγείρας, Σικυώνος και Αρκαδίας).³⁵

Ερυνκίνης Αφροδίτης, διότι βρίσκεται μακριά από την Χώρα των Ψωφιδίων, βλ. Πετρόπουλος 1985, 63. Για περισσότερα στοιχεία βλ. στον παρόντα τόμο την ανακοίνωση του Γ.Α. Πίκουλα.

30. Παπανδρέου 1887, 54-67. Παπανδρέου 1920, 121-9. Παπαχατζής 1980, 269. Πετρόπουλος 1985, 67.

31. Πίκουλας 1999α.

32. Παπανδρέου 1906, 278.

33. Πίκουλας 1999α, 149 κ.ε. Píkoula 1999β, 302.

34. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ένα όστρακο κωνικής βάσης αγγείου, πιθανώς κρατήρα, με ψηλό πόδι, την εξωτερική επιφάνεια του οποίου περιτρέχουν μελανές επάλληλες ταινίες. Ανήκει στο πρώτο μισό του 8ου αι. π.Χ., αλλά ο τύπος αυτός απαντά σε όλη τη διάρκεια της γεωμετρικής εποχής (Brann 1962, πίν. 2 αρ. 20 και πίν. 5 αρ. 92, 93· Blegen 1964, πίν. 7 αρ. 17-3). Άλλο όστρακο βάσης κυπέλλου ή σκύφου με μελανές οριζόντιες ταινίες χρονολογείται στον ύστερο 8ο αι. π.Χ. (Brann 1962, πίν. 10 αρ. 192).

35. Varoucha-Christodoulou 1962, 426.

Εκτός από τα παραπάνω, που αφορούν στο οδικό δίκτυο, θα αναφερθούμε και σε ορισμένες θέσεις, στις οποίες εντοπίστηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα, που εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για την τοπογραφία της περιοχής αυτής. Οι θέσεις αυτές προέκυψαν είτε μέσα από σωστικές ανασκαφές, οι οποίες έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια, είτε είναι εντελώς νέες θέσεις.

Στο χωριό Τρεχλό Καλαβρύτων και στη θέση 'Σκαμιά' ερευνήθηκαν έξι ταφικοί πίθοι (Σχέδ. 1), ημικατεστραμμένοι.³⁶ (Χάρτης 1, αρ. θέσης 6) Μόνο του πίθου 6 ήταν δυνατόν να μετρηθεί το εσωτερικό ύψος (1,88 μ.). Και οι έξι ήταν τοποθετημένοι σε μια σειρά με τα στόμιά τους στα βόρεια, τα οποία εφφράσσοντο με μια ασβεστολιθική πλάκα, που εξωτερικά στηριζόταν σε όρθια θέση με αργούς λίθους. Οι πίθοι κατέληγαν σε κυλινδρικό πόδι. Οι πέντε εξ αυτών περιείχαν κανονικές ταφές σε στάση πλαγίως οκλάζοντος, ενώ ένας περιείχε δευτερογενή καύση. Όλοι ήταν κτερισμένοι. Τα αγγεία τους χρονολογούνται στους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους.³⁷

Στο χωριό Κρονονέρι Καλαβρύτων (Χάρτης 1, αρ. θέσης 7) σε αυτοψία διαπιστώθηκε καταστροφή κεραμοσκεπών τάφων,³⁸ κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου. Από την ίδια περιοχή προέρχονται και τέσσερα αγγεία που χρονολογούνται στο τέλος της υστερογεωμετρικής - αρχές πρώιμης αρχαϊκής εποχής.³⁹

Στο χωριό Φλάμπουρα Καλαβρύτων (Χάρτης 1, αρ. θέσης 8), το οποίο είναι κτισμένο στις βορειοδυτικές υπώρειες του βουνού Κοκορέτσα, μέσα στο σημερινό νεκροταφείο και κατά τη διάνοιξη σύγχρονου οικογενειακού τάφου ανασκάφηκε πιθάρι, που βρέθηκε όρθιο *in situ*, ακέραιο. Είχε σπάσει στην αρχαιότητα και είχε συγκολληθεί με δύο μολύβδινους συνδέσμους.⁴⁰ Η παρουσία του πίθου σε συνδυασμό με τα άφθονα επιφανειακά κεραμίδια που υπάρχουν στο χώρο, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αποθηκευτικό πιθάρι και όχι ταφικό. Το εσωτερικό ύψος του ήταν 1,10 μ., διάμετρος εσωτερική 0,85 μ. και διάμετρος στομίου 0,50 μ. Το πιθάρι είχε τοποθετηθεί σε στρώμα που περιείχε όστρακα γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων. Στον ευρύτερο χώρο εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα υστερορωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Από τη θέση 'Βελβίνικο' του χωριού παρεδόθη στο Μουσείο

36. Πετρόπουλος 1998, υπό εκτύπωση. Επίσης στη θέση 'Πουρνάρες' του οικισμού Λαπάτα Τρεχλού, κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου ερευνήθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι ακτέριστοι με το κρανίο προς δυσμάς, πιθανώς χριστιανικοί, βλ. Πετρόπουλος 1989, 137.

37. Πρόκειται για πέντε κάρθαρους του ψηλού τύπου, μια κορινθιακή κοτύλη και ένα χυτροειδές χειροποίητο αγγείο με έξω νεύον χείλος. Πρβλ. Γκαδόλου 2000, 120-3.

38. Πετρόπουλος 1997α, 296.

39. Δύο κάρθαροι, μία λήκυθος-οινοχόη και ένας ατύβαλλος. Δεκουλάκου 1982, 219-35. Γκαδόλου 2000, 118-20.

40. Πετρόπουλος 1995.

Πατρών το 1967 υστερογεωμετρικός κώνθαρος που προερχόταν από πίθο.⁴¹

Κατά τη διάνοιξη-βελτίωση του υπάρχοντος δρόμου από Φλάμπουρα προς Μεγάλο Μποντιά, στη θέση 'Λίμνα', ανασκάφηκε ταφικός περίβολος και κεραμοσκεπής τάφος. Από τα όστρακα που περισυνελέγησαν χρονολογείται στους ύστερους κλασικούς χρόνους.⁴²

Στο Μάνεσι (Χάρτης 1, αρ. θέσης 9) και στη θέση 'Βρωμονέρι', όπου και το γνωστό μυκηναϊκό νεκροταφείο,⁴³ κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου αποκαλύφθηκαν στο πρηνές χαμηλού λόφου οι δρόμοι επτά θαλαμοειδών μυκηναϊκών τάφων, οι οποίοι είχαν ανασκαφεί στο τέλος της δεκαετίας του '30. Ερευνήθηκε ένας λαξευτός τάφος, σχήματος ακανόνιστου ελλειψοειδούς, διαστ. 2,70 x 0,65 μ. και με προσανατολισμό Α-Δ. Η νότια πλευρά είχε καταστραφεί από το μηχάνημα και η είσοδός του φρασσόταν με ξερολιθιά, πλάτους 0,30 μ. Περιείχε ύπτιο σκελετό με το αριστερό χέρι στο στήθος. Βρέθηκαν δύο σφονδύλια από στεατίτη και τμήμα μόνωτου κυπέλλου.⁴⁴

Στην κορυφή του λόφου 'Κάστρο' ή 'Σκυλόλακας', που βρίσκεται ανατολικά της Κοκορέτσας, υπάρχει ένα μικρό οχυρωμένο πλάτωμα (Εικ. 1) διαμέτρου 30 μ.⁴⁵ (Χάρτης 1, αρ. θέσης 10) Στα νότια και ανατολικά οι πλαγιές είναι απότομες, στα δυτικά δύσβατες και ο λόφος είναι βατός μόνον από τα βόρεια. Στα ανατολικά οι κάθετες πλαγιές του λόφου καθώς και του απέναντι λόφου Ράϊκου⁴⁶ συγκλίνουν, δημιουργώντας ένα στενό πέρασμα, από το οποίο διέρχεται ο σημερινός επαρχιακός δρόμος που οδηγεί στα Καλάβρυτα. Το τμήμα αυτό του σύγχρονου δρόμου αντιστοιχεί στον αρχαίο. (Εικ. 2)

Η οχύρωση ακολουθεί την οφρύ του λόφου και είναι χτισμένη από πλακοειδείς λίθους ντόπιου γκρίζου ασβεστόλιθου (διαστ. 0,47-0,50 x 0,40 μ. πλάτος και 0,11-0,20 μ. πάχος) τοποθετημένους σε οριζόντιες στρώσεις. Οι λίθοι της άνω στρώσης τέμνουν κατά μήκος την κατώτερη σειρά. Το πλάτος (πάχος) της οχύρωσης κυμαίνεται από 1,20 έως 1,30 μ.

Η οχύρωση αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί ακρόπολη, αλλά ένα μικρό οχυρό, πιθανώς ανάλογο με εκείνο της Κέρτεζης.⁴⁷ Στα βορειοανατολικά ενισχύεται με ορθογώνιο πύργο, διαστ. 3 x 3 μ. Το οχυρό ελέγχει το πέρασμα, έχει οπτική επαφή προς ανατολάς με το Κάστρο της Ωρυάς (Κάστρο Καλαβρύτων)

41. Μαστροκάστας 1967α, πίν. 155 β. Πρβλ. Γκαδόλου 2000, 123-4, η οποία χρονολογεί το αγγείο αυτό στους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους.

42. Αλεξοπούλου 1996.

43. Κυπαρίσσης 1929, 91. Κυπαρίσσης 1930, 87.

44. Πετρόπουλος 1997β.

45. Λακάκη 1987α.

46. Στη θέση Ράϊκου έχουν ερευνηθεί τάφοι παλαιοχριστιανικών χρόνων, βλ. Παπάζογλου 1982α.

47. Πίκουλας 1991.

και προς βορράν με την Γουμένισσα (Βουσάρι). Και αυτό το οχυρό εντάσσεται στο αμυντικό πρόγραμμα της περιοχής. Μετά από την ανασκαφή θα αποσαφηνιστούν ο ακριβής προσορισμός του και η χρονολόγησή του. Λόγω των πεσμένων λιθοπλίνθων σε όλο το μήκος του τείχους δεν εντοπίστηκε πύλη εισόδου.⁴⁸ Η κεραμική που περισυνελέγη είναι εφθαρμμένη.

Στη θέση 'Ξερόκαμπος' του δημοτικού διαμερισματος Σκεπαστού (Χάρτης 1, αρ. θέσης 11), η οποία βρίσκεται βόρεια της Αγίας Λαύρας και παραπλεύρως της επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων, κατά τη διάνοξη αρδευτικής τάφρου ήλθαν στο φως τέσσερις ταφικοί πίθοι.⁴⁹ Η συγκεκριμένη θέση καταλαμβάνει μεγάλο τμήμα, που εκτείνεται σε μήκος 1.500 μ. και πλάτος 700 μ. περίπου. Οι τέσσερις ταφικοί πίθοι ήταν κατεστραμμένοι, πλην ενός, τοποθετημένοι στη σειρά και είχαν προσανατολισμό Β-Ν. Το στόμιό τους εφράσσετο με πλακοειδείς λίθους και οι νεκροί ήταν σε συνεσταλμένη στάση. Οι πίθοι κατέληγαν σε κυλινδρικό πόδι. Ο καλύτερα σωζόμενος (ύψους 1,50 μ., διαμ. κοιλιάς 0,80 μ.) περιείχε κτερισμένη ταφή (Εικ. 3), την οποία συνόδευαν αγγεία και μετάλλια αντικείμενα που χρονολογούνται στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους.⁵⁰

Βορειότερα της αρδευτικής αύλακος και σε απόσταση 1.300 μ. περίπου πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα σε δύο όμορα οικόπεδα. Στο ένα, ιδιοκτησίας Εργοστασίου 'Αχαϊκές Πρωτεΐνες' αποκαλύφθηκε συστάδα τεσσάρων πίων, σε βάθος 1,25 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.⁵¹ Είχαν προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και περίπου τις ίδιες διαστάσεις (ύψος 1,62-1,70 μ., διαμ. κοιλιάς 0,80-1,10 μ.) Κατέληγαν σε κυλινδρικό πόδι. Και το στόμιο των πίων αυτών, όπως και του Τρεχλού φραζόταν από ασβεστολιθικές πλάκες. Οι νεκροί ήταν σε συνεσταλμένη στάση και ακτέριστοι. Νότια των πίων και σε βάθος 1,85 μ. από την επιφάνεια του εδάφους μέσα σε στρώμα ποταμίστων χαλικιών αποκαλύφθηκε χυτροειδές, χειροποίητο αγγείο πρωτογεωμετρικής εποχής, σε κακή κατάσταση.⁵² Από το στρώμα αυτό περισυνελέγησαν όστρακα γεωμετρικών χρόνων.

Στο όμορο οικόπεδο, το οποίο ήταν νότια του προηγούμενου, ιδιοκτησίας

48. Σύμφωνα με μαρτυρίες των βοσκών της περιοχής η θέση αυτή χρησιμοποιήθηκε και στην περίοδο της Γερμανικής Κατοχής.

49. Αλεξοπούλου 2000α, υπό έκδοση.

50. Πρόκειται για μια οινοχόη με ταινιωτή λαβή και μελανή στιλπνή βαφή – εκτός από μια ζώνη άβαφη στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους (για τον τύπο βλ. Desborough 1952, πίν. 29 C, αρ. A22), δύο σφηκωτήρες και βελόνη πόρπης, η οποία φαίνεται να είχε χρησιμοποιηθεί ως περόνη. Πρβλ. Coldstream 1977, 173-5, για την χρονολογία τέτοιου υλικού.

51. Αλεξοπούλου 2001, υπό έκδοση.

52. Γκαδόλου 2000, πίν. 80, αρ. Κ7. Ανάλογο αγγείο ως προς το σχήμα προέρχεται από τη Γαβαλού (αρχαίο Τριχόνιον) Αιτωλίας, Σταυροπούλου-Γάτση 1980, με πίν. 37 β.

Δήμου Καλαβρύτων, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την κατασκευή Εργοστασίου Βιολογικού Καθαρισμού, ερευνήθηκε σε βάθος 1,45 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, οικογενειακός τάφος, πεταλόσχημος ή αφιδωτός⁵³ διαστ. 1,72 x 0,92 μ. Οι ταφές ήταν ακτέριστες. Η Λ. Παρλαμά θεωρεί ότι ο τύπος αυτός των τάφων, που έχει ερευνηθεί στη Μεσσηνία, γεννήθηκε από την ΜΕ οικία. Πιστεύει ότι είναι τύπος καθαρός μεσσηνιακός, αν και αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο της κρητικής επίδρασης. Επι πλέον ο τύπος αυτός των τάφων καλύπτει μια ευρεία περίοδο από το τέλος της ΜΕ εποχής έως τους Πρωτογεωμετρικούς χρόνους.⁵⁴ Περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα, οι τύποι των οποίων ξεκινούν από την Πρωτογεωμετρική και φτάνουν έως τη Γεωμετρική και πρώιμη Αρχαϊκή εποχή.⁵⁵ Μεταξύ των οστράκων ξεχωρίζουν δύο, τα οποία συνανήκουν, με χρώμα πηλού γκριζοπράσινο. Φέρουν διακόσμηση επάλληλων οριζόντιων μελανών λεπτών ταινιών, διακόσμηση που διαρκεί από την Πρωτογεωμετρική έως την Αρχαϊκή εποχή.⁵⁶ Το νεκροταφείο προφανώς καταλαμβάνει μια μεγάλη έκταση.

Εκτός από τα ευρήματα των τριών σωστικών ανασκαφών η θέση 'Ξερόκαμπος' του Σκεπαστού παρουσιάζει και τοπογραφικό ενδιαφέρον, διότι βρίσκεται πολύ κοντά στην περιοχή της Σάλμενας, όπου μερικοί μελετητές τοποθετούν την αρχαία Κύναιθα. Κατ' άλλους η αρχαία πόλη βρίσκεται στο Κάστρο της Ωρυάς (Κάστρο Καλαβρύτων).⁵⁷ Ο Μ. Πετρόπουλος προτείνει δύο θέσεις για την αρχαία Κύναιθα.⁵⁸ Η πρώτη αφορά το Βρυσάρι ή το Δροσάτο. Στο Βρυσάρι (Χάρτης 1, αρ. θέσης 12) έχει εντοπισθεί και ερευνηθεί νεκροταφείο της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου⁵⁹ και στο Δροσάτο (Χάρτης 1, αρ. θέσης 13) σε διάφορες θέσεις, και στις ακατοίκητες σήμερα όχθες του ποταμού Σελινούντα, έχουν εντοπισθεί αρχιτεκτονικά μέλη ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία ενισχύουν την άποψη για την ύπαρξη κάποιας αταύτιστης πόλης.⁶⁰ Θεωρεί ότι για την ταύτιση της θέσης με την Κύναιθα συνηγορεί το γεγονός ότι βρίσκεται αμέσως μετά τη χώρα των Πατρών και Φαρραίων με τη σειρά που αναφέρει ο Πολύβιος.⁶¹ Η δεύτερη θέση είναι στην περιοχή

53. Αλεξοπούλου 2001, υπό έκδοση.

54. Παρλαμά 1976. Moschos 2000, 18.

55. Όστρακα κανθάρων ή σκύφων και κωνικές βάσεις αγγείων με στιλπνή βαφή. Γκαδόλου 2000, πίν. 23 ι και 58 γ.

56. Γκαδόλου 2000, πίν. 23 στ, 45 β και 53 α.

57. Για τη θέση Σάλμενα και την αρχαία Κύναιθα βλ. Πίκουλας 1980-81, όπου αναλύει διεξοδικά το θέμα της αρχαίας πόλης Κύναιθας και την σχετική βιβλιογραφία.

58. Πετρόπουλος 1985, 65-6.

59. Κυπαρίσσης 1925-26, 43 κ.ε. Γιαλούρης 1960, 138. Παπαποστόλου 1978. Παπάζογλου 1982α. Papadopoulos 1979.

60. Παπανδρέου α.χ., 258. Κυπαρίσσης 1925-26, 44. Παπάζογλου 1982β. Λακάκη 1987β.

61. Πολύβ. 4.25.4.

του Πριολίθου, την οποία προτείνει όχι τόσο για τα αρχαιολογικά κατάλοιπα όσο για την επίκαιρη θέση που κατέχει και ελέγχει την εύφορη κοιλάδα του Βουραϊκού ποταμού. Στο χωριό Κάνδαλος (Χάρτης 1, αρ. θέσης 21) και στο κωνικό ύψωμα Μπουρή έχουν εντοπισθεί ίχνη προϊστορικής κατοίκησης.⁶² Επίσης από τον Πριόλιθο (Χάρτης 1, αρ. θέσης 14), και από τη θέση 'Λάκκωμα', προέρχονται ένα μελαμβαφής κάρναρος και μια οινοχόη πρωτογεωμετρικών χρόνων⁶³ και από τη θέση 'Κοκκόρη' προέρχεται θησαυρός του βου αιώνα μ.Χ.⁶⁴ Το γεωμετρικό νεκροταφείο στη Σάλμενα είναι μια νέα αρχαιολογική θέση ανάμεσα στον Πριόλιθο και το κάστρο της Ωρυάς (κάστρο Καλαβρύτων). Μήπως η Σάλμενα είναι ένα από τα 'ύποπτα' σημεία της περιοχής για την ταύτιση της Κύναιθας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γ. Πίκουλας;⁶⁵ Η θέση οπωσδήποτε κρίνεται σημαντική, διότι θα δώσει πρόσθετο ενδιαφέρον στη διερεύνηση του χαρακτήρα του πολιτισμού που αναπτύχθηκε στην περιοχή και ενδεχομένως στις σχέσεις της με άλλες περιοχές.

Στα ΝΔ του Κάστρου της Ωρυάς (Κάστρου Καλαβρύτων) (Χάρτης 1, αρ. θέσης 15), κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών ανέγερσης πολυτελών οικιών ιδιοκτησίας Στάθη Μουτζουρούλια και πλησίον του ναυδρίου της Αγίας Παρασκευής, ήλθε στο φως κεραμοσκεπής τάφος, που περιείχε παιδική ταφή. Σε δύο σωζόμενα τμήματα καλυπτήριας κεραμίδας του τάφου εσώζετο στο ένα η επιγραφή ΑΡΙ< και στο άλλο το γράμμα Ν (ύψος γραμμάτων 0,018 μ.), πιθανώς από το όνομα του κεραμέως. Ο σκελετός ήταν σε κακή κατάσταση. Ανατολικότερα αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού σε μήκος 2 μ. με κτιστά τοιχώματα (πλάτους 0,20 μ.) και συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα με χονδροειδή και λεπτή κεραμική, αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, μεταξύ των οποίων πλεόναζαν τα κομμάτια πίθων.⁶⁶ Επίσης αριστερά του δρόμου που οδηγεί από Καλάβρυτα προς Λουσούς, στη θέση Πρίμισι ή Μπρίσοβο (Χάρτης 1, αρ. θέσης 16) υπάρχει άφθονη κεραμική στις νότιες υπώρειες του γηλόφου. Κατά μήκος του δρόμου από Καλάβρυτα προς Λουσούς, και έναντι του υπό κατασκευή κτηρίου ιδιοκτησίας Α. Μπίρμπα, και στην ίδια θέση διακρίνονται αρχαίες επιχώσεις με θραύσματα κεραμιδιών. Στα δεξιά του δρόμου στο μικρό λόφο, ο οποίος είναι απόληξη της Βελιάς, και βρίσκεται το ναύδριο Αγ. Ιωάννης ο Θεολόγος, υπάρχουν αρχιτεκτονικά μέλη που εντόπισε ο Γ. Πίκουλας.⁶⁷

Στις βορειοδυτικές υπώρειες του όρους Αυγό και συγκεκριμένα στον αυχέ-

62. Για το θέμα βλ. Σάμψων 1986.

63. Μαστροκώστας 1967β, με πίν. 156 δ,ε.

64. Οικονομίδου 1979.

65. Πίκουλας 1980-81, 23.

66. Αλεξοπούλου 2001α, υπό έκδοση.

67. Πίκουλας 1980-81, ειδικότερα 10-2.

να που σχηματίζεται μεταξύ Μικρού και Μεγάλου Γκρεμουλιά (Χάρτης 1, αρ. θέσης 17) εντοπίσαμε μια νέα αρχαιολογική θέση.⁶⁸ Στα βόρεια υπάρχει χαράδρα απότομη και δυσπρόσιτη, ενώ στα νότια οι δύο ορεινοί όγκοι συγκλίνουν δημιουργώντας ένα στενό διάσελο. Στον αυχένα εντοπίστηκε η ορατή βόρεια μακρά πλευρά μεγάλου οικοδομήματος από μεγάλες πωρολιθικές πλίνθους, μήκους 30 μ. περίπου. Στη βορειοανατολική γωνία του κτηρίου βρέθηκε πλίνθος γείσου, που σώζει προμόχθους και σταγόνες. (Εικ. 4) Από την έρευνα στο χώρο δεν εντοπίσαμε αρχιτεκτονικά μέλη, εκτός από σκόρπιες λιθοπλίνθους νότια του κτηρίου. Επιφανειακά βρέθηκαν μόνον κομμάτια κεραμιδιών στέγης, στρωτήρες κορινθιακού τύπου, που σώζουν ίχνη κόκκινης βαφής. Η θέση εποπτεύει την περιοχή της Κεντρικής Αιγιάλειας, που κείται βόρεια αυτής και ερωτηματικά προκύπτουν ως προς την απόδοσή της στη χώρα της Κύναιθας ή των Λουσών.

Στον οικισμό Καλλιθέας, του δημοτικού διαμερίσματος Κλειτορίας (Χάρτης 1, αρ. θέσης 18), στη θέση 'Φιλομάτι' και συγκεκριμένα στον αύλειο χώρο ανατολικά του ναυδρίου Αγ. Στεφάνου, κατά τη διάρκεια εκσκαφής για ανεύρεση κρυμμένου θησαυρού, ήλθαν στο φως όστρακα προϊστορικών χρόνων.⁶⁹ Υπερτερούν κυρίως τα ανοικτά αγγεία, αν και μεγάλος αριθμός από τις βάσεις μπορεί να ανήκει και σε κλειστά. Χαρακτηριστικό σχήμα αποτελούν οι μεγάλοι κρατήρες της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, οι σκύφοι και οι κύλικες, από τις οποίες βρέθηκαν πολλές βάσεις. Από τα κλειστά αγγεία χαρακτηριστικότερο είναι ένα όστρακο από λαϊμό πρόχου με πλαστικό δακτύλιο της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου. Υπάρχουν ακόμα βάσεις πιθανοφρέων διαφόρων μεγεθών της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περιόδου, και λίγα όστρακα μεγάλων, χειροποίητων αποθηκευτικών αγγείων.

Στη θέση 'Κοτρώνες' ή 'Πλάτανος' στα βορειοανατολικά της κτηματικής περιφέρειας Κλειτορίας, δυτικά του χωριού Τουρλάδα και νότια του χωριού Άγιος Νικόλαος, εντοπίστηκαν τοίχοι και κεραμεικός κλίβανος ρωμαϊκών χρόνων εντός της αρδευτικής αύλακος. Επίσης βρέθηκαν όστρακα ελληνιστικών χρόνων.⁷⁰

Στα Φιλέϊκα Καλύβια, στη θέση 'Χασνά' παραπλεύρως της επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Τρίπολης (111), εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα και διάσπαρτη κεραμική αρχαϊκών χρόνων (κυρίως κεραμίδων), καθώς επίσης ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Κατά τη διάνοιξη αρδευτικής αύλακος, παραπλεύρως της επαρχιακής οδού, και έναντι της οικίας Σταθούλια, σε βάθος +1,50 μ. από την επιφάνεια του καταστρώματος της σύγχρονης οδού, ήλθαν

68. Αλεξοπούλου 2001β, υπό έκδοση.

69. Αλεξοπούλου 1997.

70. Αλεξοπούλου 2000β, υπό έκδοση.

στο φως δύο κεραμοσκελείς τάφοι ακτέριστοι, με προσανατολισμό Β-Ν. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους.⁷¹

Μια πρώτη εκτίμηση των δεδομένων μας επιτρέπει να διατυπώσουμε ορισμένες παρατηρήσεις, με βάση την παρουσίαση των θέσεων που επισημάνθηκαν, είτε με την επιφανειακή έρευνα είτε με μικρής διάρκειας σωστικές ανασκαφές. Τα εν μέρει για πρώτη φορά ανασκαπτόμενα νεκροταφεία του Τρεχλού στη θέση 'Σκαμιά' (Χάρτης 1, αρ. θέσης 6) και του Σκεπαστού στη θέση 'Ξερόκαμπος' (Χάρτης 1, αρ. θέσης 11), μικρά ή μεγάλα, ασφαλώς ανήκουν σε οικισμούς, οι οποίοι θα βρίσκονται κάπου κοντά. Οι ταφικοί πίθοι, τόσο στο Τρεχλό όσο και στο Σκεπαστό, ήταν όμοια προσανατολισμένοι Β-Ν και επιπλέον στο Σκεπαστό είχαν και προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Οι πίθοι ήταν διατεταγμένοι κατά συστάδες, ώστε να σχηματίζουν επιμήκεις σειρές. Οι νεκροί δεν ήταν όλοι κτερισμένοι. Από τα ευρήματά τους χρονολογούνται στους πρώιμους αρχαϊκούς και πρωτογεωμετρικούς χρόνους αντίστοιχα, ενώ στο Σκεπαστό υπάρχουν και όστρακα μεσοελλαδικών χρόνων. Τα ανασκαφικά δεδομένα είναι λίγα και δεν μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε εάν έχουμε επιρροές από γειτονικά ή απομακρυσμένα πολιτισμικά κέντρα. Στη θέση 'Γκρεμουλιάς' και σε υψόμετρο 1422 μ. αποκαλύπτεται για πρώτη φορά αρχαίο μνημείο και μάλιστα ναός, που σύμφωνα με τα πρώτα επιφανειακά ευρήματα (αρχιτεκτονικά μέλη, κεραμίδια στέγης) θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα αρχαϊκά χρόνια. Στη θέση 'Φιλομάτι' του οικισμού Καλλιθέας Κλειτορίας, εντοπίζονται για πρώτη φορά ίχνη κατοίκησης, που ανάγεται στην Υστεροελλαδική περίοδο.

Επειδή όλες οι θέσεις βρίσκονται κοντά σε ποτάμια και εύφορες κοιλάδες, πρόκειται πιθανώς για εγκαταστάσεις γεωργικού και κτηνοτροφικού χαρακτήρα. Μέσα από τα δύσβατα βουνά, παραπλεύρως ποταμών, πανάρχαια μονοπάτια συνέδεαν τις θέσεις αυτές. Διαμέσου των φυσικών ορεινών ή πεδινών οδών οι κάτοικοι διατηρούσαν επαφές ακόμα και με τα πιο απομακρυσμένα κέντρα. Η συνέχιση της επιφανειακής και ανασκαφικής έρευνας στο βορειοδυτικό τμήμα της Αρκαδίας θα μας δώσει λύση όχι μόνον για την οικονομική, αλλά και για την κοινωνικοπολιτική οργάνωση του χώρου αυτού.

Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου

ΣΤ' ΕΠΚΑ

Αλ. Υψηλάντου 197

GR - 262 25 Πάτραι

Greece

71. Αλεξοπούλου 2000β, υπό έκδοση.

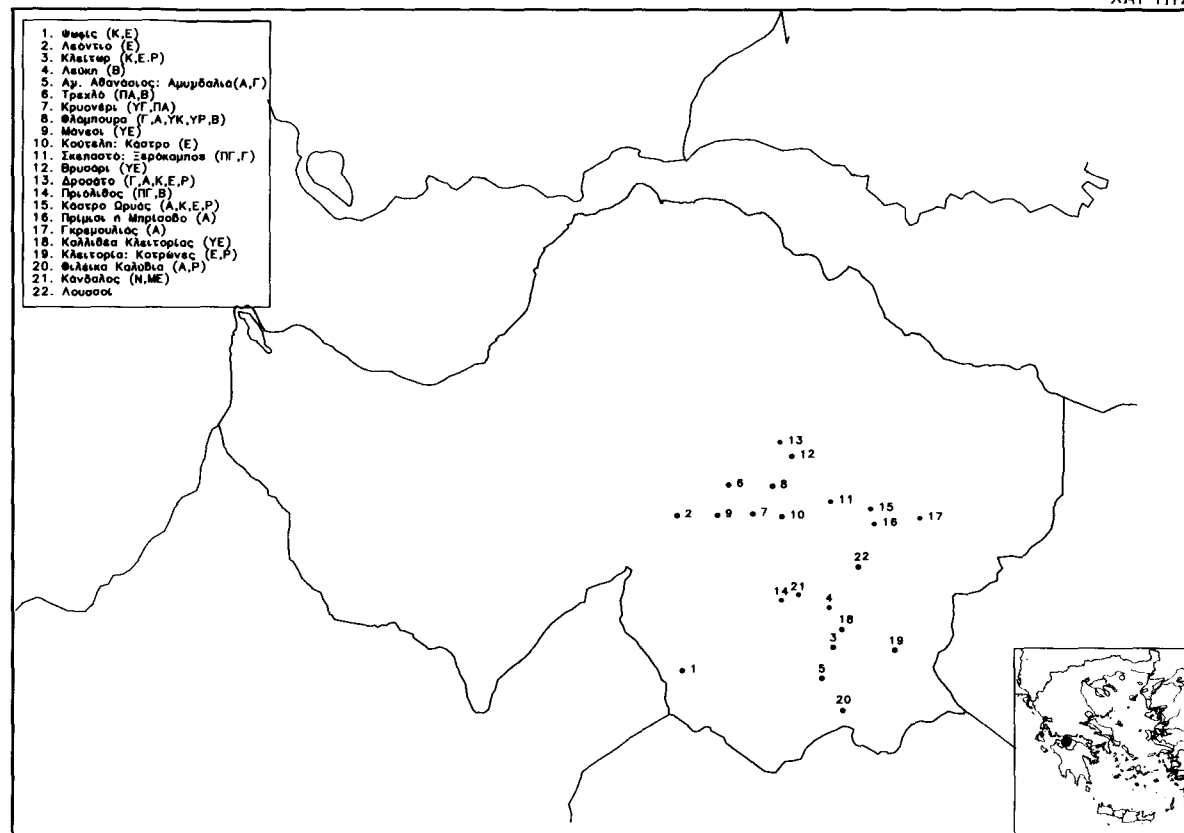
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξοπούλου, Γ.Ζ. 1996. "Φλάμπουρα." *ΑΔ* 51, Β 1 Χρον.: 239.
- Αλεξοπούλου, Γ.Ζ. 1997. "Κλειτορία." *ΑΔ* 52, Β 1 Χρον.: 296.
- Αλεξοπούλου, Γ.Ζ. 1999. "Εντοπισμός αρχαίων." *ΑΔ* 54, Β 1 Χρον.: υπό έκδοση.
- Αλεξοπούλου, Γ.Ζ. 2000α. "Σκεπαστό Καλαβρύτων." *ΑΔ* 55, Β 1 Χρον.: υπό έκδοση.
- Αλεξοπούλου, Γ.Ζ. 2000β. "Εντοπισμός αρχαίων." *ΑΔ* 55, Β 1 Χρον.: υπό έκδοση.
- Αλεξοπούλου, Γ.Ζ. 2001. "Σκεπαστό Καλαβρύτων." *ΑΔ* 56, Β 1 Χρον.: υπό έκδοση.
- Αλεξοπούλου, Γ.Ζ. 2001α. "Κάστρο Καλαβρύτων." *ΑΔ* 56, Β 1 Χρον.: υπό έκδοση.
- Αλεξοπούλου, Γ.Ζ. 2001β. "Εντοπισμός αρχαίων." *ΑΔ* 56, Β 1 Χρον.: υπό έκδοση.
- Αλεξοπούλου, Γ.Ζ. 2003. "Η Αρκαδική Ψωφίς." *ΑΑΑ* 32-34 (1999-2001): 161-74.
- Varoucha-Christodoulou, I. 1962. "Acquisitions du Musée Numismatique d'Athènes." *BCH* 86: 417-29.
- Βελισάριος, Π. 1991. "Αρχαιολογική ένδειξη της παρουσίας Βησιγόθων στη Φολόη και στον Ερύμανθο (367 μ.Χ.)." Στο Α.Δ. Ριζάκης (εκδ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Μελετήματα* 13: 269-73. Αθήνα.
- Blegen, C.W., H. Palmer and R.S. Young. 1964. *Corinth 13: The North Cemetery*. Princeton.
- Brann, E.T.H. 1962. *The Athenian Agora 8: Late Geometric and Protoattic Pottery*. Princeton.
- Yalouris, N. 1959. "Léontion et environs." *BCH* 83: 620, εικ. 3-9.
- Γιαλούρης, Ν. 1960. "Αρχαιότητες Αχαΐας." *ΑΔ* 16, Β 1 Χρον.: 136-8.
- Γκαδόλου, Α. 2000. *Η Αχαΐα στους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους. Κεραμεική Παραγωγή και Έθιμα Ταφής*. Αδημοσ. Διδ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα.
- Coldstream, J.N. 1977. *Geometric Greece*. London.
- Δεκουλάκου, Ι. 1982. "Κεραμεική 8ου και 7ου αι. π.Χ. από τάφους της Αχαΐας και της Αιτωλίας." *ΑΣΑtene* 60: 219-36.
- Desborough, V.R.d'A. 1952. *Protogeometric Pottery*. Oxford.
- Καρδαρά, Χρ. 1988. *Αφροδίτη Ερυνίκη, Ιερόν και Μαντεϊόν εις την ΒΔ Αρκαδίαν*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 106. Αθήνα.
- Κυπαρίσης, Ν. 1925-26. "Ανασκαφαί εν Κάτω Γουμένιτση των Καλαβρύτων." *ΠΑΕ*: 43-7.
- Κυπαρίσης, Ν. 1929. "Ανασκαφή μυκηναϊκών νεκροταφείων Δήμου Φαρών Αχαΐας, εν Αγ. Βασιλείω Χαλανδρίτσης και Μητοπόλει." *ΠΑΕ*: 86-91.
- Κυπαρίσης, Ν. 1930. "Ανασκαφαί μυκηναϊκών νεκροταφείων της Αχαΐας." *ΠΑΕ*: 81-8.
- Λακάκη, Μ. 1987α. "Κούτελη Βρυσσαρίου." *ΑΔ* 41, Β 1 Χρον.: 164.
- Λακάκη, Μ. 1987β. "Δροσάτο Βρυσσαρίου." *ΑΔ* 42, Β 1 Χρον.: 164.
- Leake, N.M. 1968². *Travels in the Morea*, vol. II. Amsterdam.
- Μαστροκώστας, Ε. 1967. "Φλάμπουρα Καλαβρύτων." *ΑΔ* 22, Β 1 Χρον.: 215-6.
- Μαστροκώστας, Ε. 1967α. "Αρκαδία. Πριόλιθος Καλαβρύτων." *ΑΔ* 22, Β 1 Χρον.: 217.
- Moschos, I. 2000. "Prehistoric Tumuli at Portes in Achaea. First Preliminary Report." *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 3: 9-49.
- Οικονομίδου, Μ. 1979. "Βυζαντινό «εύρημα» Πριολίθου Καλαβρύτων 1979." *ΑΑΑ* 12.1: 63-71.
- Papadopoulos, T.J. 1979. *Mycenaean Achaea*, τόμ. I-II. *SIMA* 55.1-2. Göteborg.
- Παπάζογλου, Ε. 1982α. "Βρυσάρι (Κάτω Γουμένιτσα)." *ΑΔ* 37, Β 1 Χρον.: 150.
- Παπάζογλου, Ε. 1982β. "Δροσάτο (Ανω Γουμένιτσα)." *ΑΔ* 37, Β 1 Χρον.: 150.
- Παπανδρέου, Γ. 1887. *Αζανιάς*. Πύργος.

- Παπανδρέου, Γ. 1906. "Πραγματεία περί της Ιστορικής των Καλαβρύτων Επαρχίας." *Καλαβρυτινή Επετηρίς*. Αθήνα.
- Παπανδρέου, Γ. α.χ. *Ιστορία των Καλαβρύτων*. Αθήνα.
- Παπανδρέου, Γ. 1920. "Αρχαιολογικά και τοπογραφικά έρευνα εν τη επαρχία Καλαβρύτων." *ΠΑΕ*: 95-146.
- Παπαποστόλου, Ι.Α. 1978. "Βρυσάρι (Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων." *ΑΔ* 33, Β 1 Χρον.: 102.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1980. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά - Αρκαδικά*. Αθήνα.
- Παρολαμά, Λ. 1976. "Αιμιδιωτοί μυκηναϊκοί τάφοι στη Μεσσηνία." *ΑΑΑ* 9.2: 252-7.
- Πετριτάκη, Μ. 1996. "Κλείτωρ: Μια πόλη της Αρκαδικής Αζανίας." *Αρχαιολογία* 61: 81-8.
- Πετρόπουλος, Μ. 1984. "Λεύκη Σιγουνίου & Κάτω Λουσοί." *ΑΔ* 39, Β 1 Χρον.: 104.
- Πετρόπουλος, Μ. 1985. "Τοπογραφικά Βόρειας Αρκαδίας." *Ηόρος* 3: 63-73.
- Πετρόπουλος, Μ. 1989. "Μάνεσι Καλαβρύτων & Τρεχλόν, οικισμός Λαπάτα." *ΑΔ* 44, Β 1 Χρον.: 136-7.
- Πετρόπουλος, Μ. 1995. "Φλάμπουρα." *ΑΔ* 50, Β 1 Χρον.: 230-1.
- Πετρόπουλος, Μ. 1997α. "Κρουονέρι Καλαβρύτων." *ΑΔ* 52, Β 1 Χρον.: 296.
- Πετρόπουλος, Μ. 1997β. "Μάνεσι Καλαβρύτων." *ΑΔ* 52, Β 1 Χρον.: 296.
- Πετρόπουλος, Μ. 1998. "Τρεχλό Καλαβρύτων." *ΑΔ* 53, Β 1 Χρον.: υπό έκδοση.
- Πετρόπουλος, Μ. 1999. *Τα Εργαστήρια των Ρωμαϊκών Λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*. Αθήνα.
- Petropoulos, M. 2002. "The Geometric Temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the Period of Colonisation." Στο E. Greco (εκδ.), *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Paestum, 23-25 febbraio 2001. Tekmeria* 3: 143-60. Paestum and Athens.
- Πίκουλας, Γ.Α. 1980-81. "Τοπογραφικά περιοχής Καλαβρύτων. Συμβολή Πρώτη." *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 12-13: 3-38. Αθήνα. (Και στο *Αρκαδία. Συλλογή μελετών*: 39-76. Αθήνα 2002.)
- Πίκουλας, Γ.Α. 1981-82. "Η Αρκαδική Αζανία." *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*: 269-81. Αθήνα. (Και στο *Αρκαδία. Συλλογή μελετών*: 23-37. Αθήνα 2002.)
- Πίκουλας, Γ.Α. 1991. "Το οχυρό στην Κέρτεζη Καλαβρύτων." Στο Α.Δ. Ριζάκης (εκδ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Μελετήματα* 13: 265-8. Αθήνα. (Και στο *Αρκαδία. Συλλογή μελετών*: 293-8. Αθήνα 2002.)
- Πίκουλας, Γ.Α. 1999α. "Κλειτορία: διαβάσεις και άμυνα." *Ηόρος* 13: 137-54, πίν. 24-33. (Και στο *Αρκαδία. Συλλογή μελετών*: 415-45. Αθήνα 2002.)
- Pikoulas, Y.A. 1999β. "The Road-network of Arkadia." Στο Th.H. Nielsen και J. Roy (εκδ.), *Defining Ancient Arkadia. Acts of the Copenhagen Polis Centre, vol. 6*: 248-319. Copenhagen.
- Ριζάκης, Α.Δ. 1987-88. "Η Ρωμαϊκή πολιτική στην Πελοπόννησο και η Αχαϊκή Συμπολιτεία." Στα *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Πελοποννησιακά*, Παράρτ. 13.2: 17-36. Αθήνα.
- Rizakis, A.D. 1995. *Achaie I. Sources Textuelles et Histoire Regionale. Μελετήματα* 20. Athens.
- Rolley, C. 1963. "Hydries de bronze dans le Péloponnèse du Nord." *BCH* 87: 459-84.
- Σάμψων, Α. 1986. "Προϊστορικοί οικισμοί στην περιοχή των Καλαβρύτων." Στα *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών. Πελοποννησιακά*, Παράρτ. 11: 33-9. Αθήνα.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 1980. "Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο Αιτωλίας." *ΑΔ* 35, Α Μελ.: 102-30.

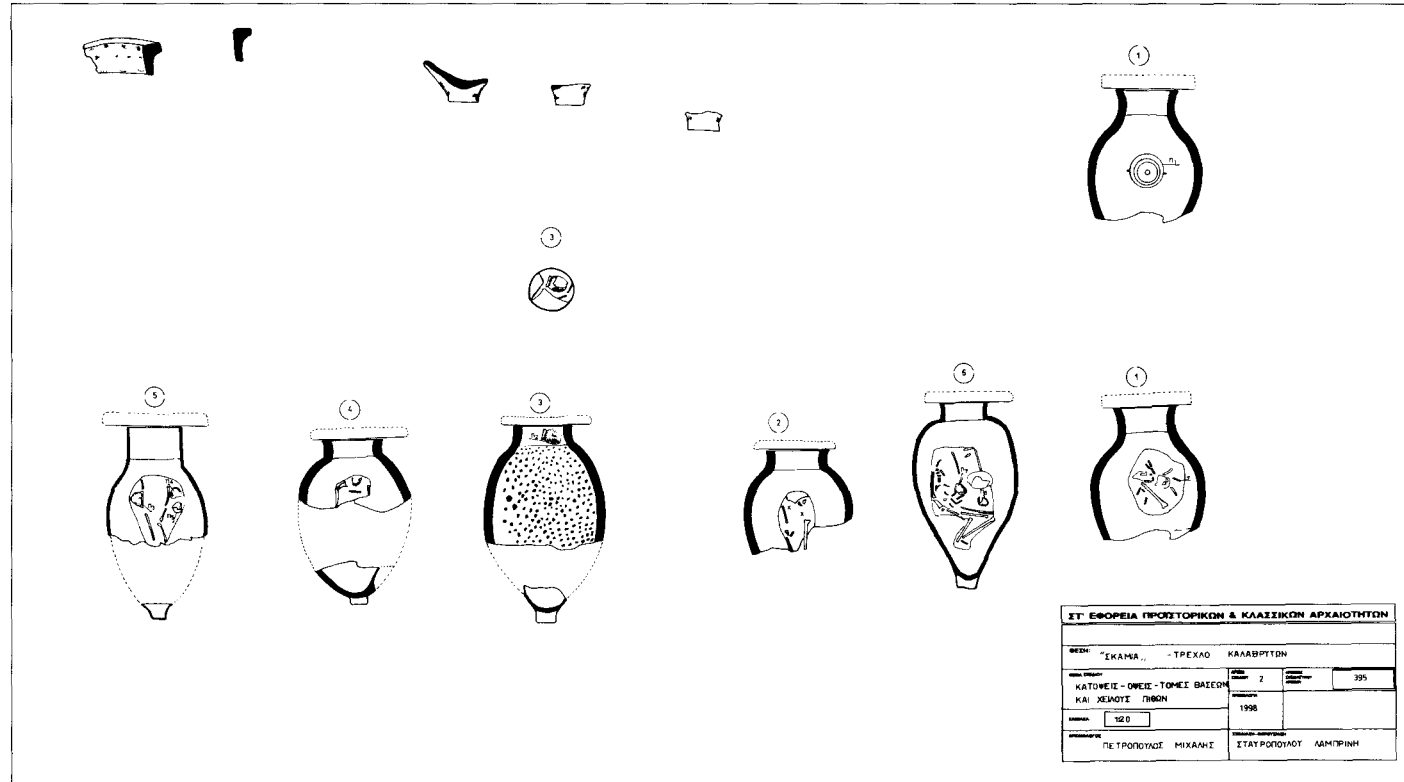
Χρυσός, Ε.Χ. 1981-82. "Οι Βησιγόθροι στην Πελοπόννησο (396-397 μ.Χ.)." Στα *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Πελοποννησιακά*, Παράρτ. 8: 86. Αθήνα.

Χάρτης 1. Κατάλογος θέσεων. (Επεξεργασία ΣΤ' ΕΠΚΑ.)

Σχ. 1. Τρεχλό Καλαβούτων, θέση Σκαμιά. Οι ταφικοί πίθοι της ανασκαφής. (Επεξεργασία ΣΤ' ΕΠΚΑ.)

Εικ. 1. Κούτελη Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Τμήμα του οχυρωμένου πλατώματος. (Φωτογρ. ΣΤ' ΕΠΚΑ.)

Εικ. 2. Κούτελη Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Το στενό πέρασμα προς τα Καλάβρυτα, μεταξύ Κάστρου Κούτελης και λόφου Ράϊκου. (Φωτογρ. ΣΤ' ΕΠΚΑ.)

Εικ. 3. Σκεπαστό Καλαβρύτων, θέση Ξερόκαμπος. Ο πίθος Ι κατά χώραν. (Φωτογρ. ΣΤ' ΕΠΚΑ.)

Εικ. 4. Γκρεμουλιάς Καλαβρύτων. Πλίνθος γείσου με προμόχθους και σταγόνες. (Φωτογρ. ΣΤ' ΕΠΚΑ.)